



İlmin Kaybı: Allâme İsmâil Sâib Sencer* (Erzurum 31 Ocak 1873 – İstanbul 22 Mart 1940)

Muhammed Zâhid el-Kevserî**
notlandırarak çeviren Musa Alak***

Öz

İleri toplumlar, ilim ve sanatta öne çıkmış fertlerini mevcut ve sonraki nesillere tanıtmaya büyük önem atfederler. Böylece yeni yetişmekte olan nesilleri teşvik ederek, o örnek şahsiyetlerin ölümlerinden sonra, onların yerlerini doldurmaya gayret ederler. Bizim Osmanlı'nın son, Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde yaşamış olan büyük şahsiyetlerimizden biri, Beyazıt Câmii dersîamlarından, Dârülfünûn müderrislerinden ve Beyazıt

* Bu yazı, Muhammed Zâhid el-Kevserî'nin, *Makâlâtü'l-Kevserî* (Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 1414/1994, s. 562-564) içinde yer alan “Fakîdü'l-ilm: el-Allâme İsmâil Sâib Sencer (فَقِيْدُ الْعِلْمِ: الْعَلَّامَةُ إِسْمَاعِيْلُ صَائِبُ سَنْجَرٍ)” başlıklı makalesinin tercümesidir. Makale daha önce *Mecelletü'l-İslâm*'da (yıl: 10, sayı: 49, 14 Zilhicce 1360/2 Ocak 1942) yayımlanmıştır. Dipnotlar ve başlıklar tarafımızdan eklenmiştir.

İsmail Sâib Sencer'in hayatı hakkında bilgi için bkz. Ebül'ulâ Mardin, “İstanbul İsmâil Sâib Efendi”, *Huzur Dersleri*, (nşr. İsmet Sungurbey), İstanbul: İsmail Akgün Matbaası, 1951 (I), 1966 (II-III), II-III, 987-1047; Dursun Gürlek, “Kütüphanedeki Kütüphâne: İsmâil Sâib Sencer (1871-1940)”, *Ayaklı Kütüphaneler*, 10. baskı, İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 2013, s. 243-269; Azmi Bilgin, “İsmail Saib Sencer”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXIII, 122-123.

** Muhammed Zâhid el-Kevserî (Düzce 1296/1879 – Kahire 1371/1952). Hayatı, eserleri ve görüşleri hakkında bilgi için bkz. Ahmed Hayrî, “el-İmâm el-Kevserî”, *Makâlâtü'l-Kevserî*, s. 25-98; *Muhammed Zâhid el-Kevserî Hayatı-Eserleri-Tesirleri*, (Haz. Necdet Yılmaz), İstanbul: Seha Neşriyat, 1996; *Uluslararası Düzceli M. Zâhid Kevserî Sempozyumu Bildirileri* (Düzce 24-25 Kasım 2007); Yusuf Şevki Yavuz – Ebubekir Sifil, “Zâhid Kevserî”, *DİA*, XLIV, 77-81.

*** Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslâm Bilimleri Bölümü Arap Dili ve Belâğati Anabilim Dalı, İstanbul/Türkiye, musaalak@gmail.com, orcid.org/0000-0001-6544-7450

Devlet Kütüphanesi müdürlerinden İsmâil Sâib Sencer'dir. Arap dili ve edebiyâtı, İslâmî ilimler ve özellikle de kitâbiyât alanındakiengin bilgisinden dolayı kendisine “ayaklı kütüphane” denmiştir. İşte Kevserî, bu makalesinde kendisinden altı yaş büyük olan, ama arkadaş çevresinde bulunduğu İsmâil Sâib Sencer'i kısaca tanıttıktan sonra, onunla ilgili iki hâtırasını tarihe not düşüyor.

Anahtar Kelimeler: İsmâil Sâib Sencer, Beyazıt Devlet Kütüphanesi, *Keşfü'z-zunûn*.

The Loss of Knowledge: Allâme İsmâil Sâib Sencer (Erzurum, January 31, 1873 – İstanbul, March 22, 1940)

Abstract

Advanced societies take it seriously to introduce their pioneers of science and art to their current and future generations. By doing that, they try to encourage the future generations and to fill in the places of those pioneers after they pass away. One of the Turkish pioneers of that sort, who lived in the last era of the Ottoman Empire and the first era of the Turkish Republic was İsmâil Sâib Sencer, who was one of the Beyazıt Mosque's scholars (*dersiâmm*) and one of the professors at Dârulfunûn (Ottoman University), as well as an administrator of the Beyazıt Public Library. He was called as “a library with two feet” due to his knowledge concerning Arabic language and literature, Islamic sciences and especially because of his knowledge in bibliography. Although Kevserî was six years younger than Sencer, they were close friends. In this article, Kevserî, talks about İsmail Sâib Sencer in a sincere way giving rise to two historical anecdotes that are related to him.

Keywords: İsmâil Sâib Sencer, Beyazıt Public Library, *Kashfu'z-zunûn*.

Giriş

Olgun toplumlar, haleflerinin gayretlerini teşvik etmek için, ilim ve fennin her bir alanındaki büyüklerinin anılmasına önem verirler. Arkadaşımız, büyük üstâd, İstanbul'daki Bayezid Umûmî Kütüphanesi'nin¹ müdürü² İsmâil Sâib Sencer'in (Allâh ona rahmet eylesin) vefâtından beri yaklaşık iki yıl geçti. Bu münâsebetle, bu büyük adam hakkında konuşmayı üzerime bir vecîbe addediyorum.

I- İsmâil Sâib Sencer

A- Ahlâkı ve İlmî Yetkinliği

Merhûm; ağırbaşlı, halim selim, uyumlu, güzel huylu, hoşgörülü, nâzik, sabırlı, araştırmacı, kılı kırk yaran, hâfızası kuvvetli, gece gündüz kendisini bütünüyle kitapları mütâlaa etmeye ve incelemeye adanmış bir zât idi. Kitaplar konusunda hiçbir araştırmacının, onun incelemesinin ötesinde bir beklentisi olamazdı. Çok sayıda nâdir yazma eser edinmişti. Nâdir kitapların durumlarının bilinmesi konusunda o, tek hareket noktası ve son mürâcaat kaynağı idi. Doğulu, Batılı, Arap, Mısırlı ve Hintli ona yönelirler; araştırdıkları konuların tetkiki hususundaki susuzluklarının şifasını onun yanında bulurlardı. İstanbul kütüphanelerindeki nâdir kitapların, gözlerinin önünde canlanması sayesinde, onlara arayıp da bulamadıkları kitapları bütün incelikleriyle tavsif ederdi. Merhûm bilgisini paylaşmakta da hiç kimseye karşı cimrilik yapmazdı.

B- İlmî Vazifeleri

İlimle ilgili büyük vazîfeler üstlenmişti; Beyazıt Câmii'nin³ eşsiz dersiâmlarından,⁴ Medrese-i Süleymaniye'nin⁵ “usûlü'd-dîn ilmi (kelâm)” ve “felsefî ilim-

1 Makalenin aslında: “Genel Kütüphane” (لِحِرَاتِ الْكُتُبِ الْعَامَّةِ).

Bayezid Umûmî Kütüphanesi: “Kütübhâne-i Umûmî-i Osmânî” adıyla 1301/1884 yılında açılan bu kütüphane, bir süre “Bayezid Umûmî Kütüphanesi” adıyla anılmış, 1961 yılında adı “Beyazıt Devlet Kütüphanesi” şeklinde değiştirilmiştir. İsmail Sâib Efendi, bu kütüphanede 1897 yılında “ikinci hâfız-ı kütüb” unvanıyla göreve başlamış, kütüphanenin ilk müdürü Tahsin Efendi'nin vefât etmesi üzerine 1916 yılında “birinci hâfız-ı kütüb (müdür)” tayin edilmiş ve 1939 yılı sonlarında emekli oluncaya kadar bu vazifesini sürdürmüştür. Kütüphane hakkında bilgi için bkz. Hasan Duman, “Beyazıt Devlet Kütüphanesi”, *DİA*, VI, 51-52.

2 Makalenin aslında: “genel müdür” (الْمُدِيرُ الْعَامُّ).

3 Makalenin aslında: “Ebû Yezîd Câmii” (فِي جَامِعِ أَبِي يَزِيدٍ).

Beyazıt Câmii: Sultan II. Bayezid (Dimetoka 851/1447 – Çorlu 918/1512) tarafından İstanbul'da 906-911/1501-1505 yılları arasında yaptırılan câmi. Câmi ve içinde bulunduğu külliye hakkında bilgi için bkz. Semavi Eyice, “Beyazıt II Camii ve Külliyesi”, *DİA*, VI, 45-49.

4 Makalenin aslında: “eşsiz ilim şeyhlerinden” (مِنْ أَقْدَادِ شَيْخِ الْعِلْمِ).

Dersiâm: “Medreselerde öğrencilere, camilerde halka açık ders verme yetkisine sahip müderris için kullanılan unvan”. Bilgi için bkz. Mehmet İpşirli, “Dersiâm”, *DİA*, IX, 185-186. İsmâil Sâib Efendi, 24 Mayıs 1902'de Beyazıt dersiâmlığı unvanını almış ve 1903 Mart'ından itibaren Beyazıt Câmii'nde ders vermeye başlamıştır.

5 Makalenin aslında: “İhtisas Enstitüsü” (مَعْتَبَرُ التَّخْصُّصِ).

Esasında o dönemde bu isimlendirmeye daha uygun olarak “Dâri'l-Hilâfeti'l-Âliyye

ler (hikmet)” alanındaki büyük üstâdlarından ve Dârülfünûn’un⁶ büyük müderrislerinden biriydi⁷. Bir süre geleceğin adamlarını yetiştirme konusunda onlara arkadaşlık yaptı. Sonra, burada anlatılmasına gerek olmayan birtakım sebeplerden dolayı, Dârülfünûn’daki müderrislik görevinden istifa etti. Rabbine kavuşuncaya kadar kendini tamamen eski başkentteki kütüphanelerin işlerine vermişti ve araştırmalarında başarılı idi.

C- *Keşfü’z-Zunûn*’un Neşri Çalışmalarına katkısı

Şerefli işlerinin sonuncularından biri, *Keşfü’z-zunûn*’un (كَشْفُ الطُّنُونِ),⁸ müellifin⁹ müsvedde ve (kısmen) temize çekilmiş nüshalarına dayanarak tertip ve tahkikini yapan komisyona katılmak olmuştur. O komisyonun üyeleriyle birlikte çalışmaya devam etmiş, nihayet onlarla birlikte kitaba faydalı bir “Mukaddime”¹⁰ ve müellifinin kapsamlı bir biyografisini¹¹ yazmışlardır. Yine elif harfinin sonlarına kadar kitabın tahkiki ve (önceki) baskılarda ilâve edilenlerin ayıklanması çalışmalarında komisyona eşlik etmiştir. (Onun vefâtından sonra) fazîletli arkadaşları: Üniversite’nin öğretim üyelerinden ve Beyazıt Câmii’nin eşsiz dersiâmlarından Mehmet Şerefettin Bey¹² ile araştırmacı, üstâd, Üniver-

Medreseleri”nin en üst derecesi olan “Medresetü’l-Mütehassısın” isimli bir medrese vardı. Fakat İsmâil Sâib Efendi, bu medresenin bir alt derecesi olan “Medâris-i Âliye”de Edebiyyât-ı Arabiyye müderrisliği yapmıştır (1914). Onun İlm-i Kelâm müderrisliği yaptığı medrese ise, “Medrese-i Süleymâniye”dir (1919).

- 6 Dârülfünun: Osmanlı Devleti’nde XIX. yüzyılda açılan ve Cumhuriyet döneminde 1933 yılında lağvedilerek yerine İstanbul Üniversitesi’nin kurulduğu yüksek öğretim kurumu. Bilgi için bkz. Ekmeleddin İhsanoğlu, “Dârülfünun”, *DİA*, VIII, 521-525.
- 7 İsmâil Sâib Efendi, Dârülfünun Edebiyat Fakültesi’nde “Arap Edebiyatı” müderrisliği yapmıştır (1921-1925).
- 8 *Keşfü’z-zunûn* an esâmi’l-kütüb ve’l-fünûn (كَشْفُ الطُّنُونِ عَنِ اسْمَائِي الْكُتُبِ وَالْفُنُونِ): “Kâtib Çelebi’nin bibliyografik eseri”. Eser hakkında bilgi için bkz. İlhan Kutluer, “Keşfü’z-Zunûn”, *DİA*, XXV, 321-322. Eser birçok defa basılmıştır. Meselâ: Kâtib Çelebi, *Keşfü’z-zunûn*, (nşr. Şerefettin Yaltkaya-Kilisli Rifat Bifat Bilge), İstanbul: Maarif Matbaası, 1941, I-II c.
- 9 Kâtib Çelebi: Hacı Halife Mustafa b. Abdullah (İstanbul Zilkade 1017/Şubat 1609 – İstanbul 27 Zilhicce 1067/6 Ekim 1657). Hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Orhan Şaik Gökyay, “Kâtib Çelebi”, *DİA*, XXV, 36-40.
- 10 M. Ş. Y. (Mehmet Şerefettin Yaltkaya), “Mukaddime”, *Keşfü’z-zunûn* (Yazar: Kâtib Çelebi), I, 7-16 (Türkçe giriş kısmı).
- 11 M. Ş. Y. (Mehmet Şerefettin Yaltkaya), “Kâtib Çelebi’nin Hayatı”, *Keşfü’z-zunûn* (Yazar: Kâtib Çelebi), I, 17-24 (Türkçe giriş kısmı).
- 12 Mehmet Şerefettin (Yaltkaya) Bey (İstanbul 17 Kasım 1880 – Ankara 23 Nisan 1947): “Din âlimi, Türkiye Cumhuriyeti’nin ikinci Diyanet İşleri başkanı”. Hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. İsmail Kara, “Yaltkaya, Mehmet Şerefettin”, *DİA*, XLIII, 308-310.

site’de muallim Kilisli Muallim Rifat Bey¹³, uzun ömürlü allâme, üstâd, şeyh Arapgirli Hüseyin Avni Efendi’nin¹⁴ faydalı yardımlarıyla bu olgun yolda ilerlemeye devam etmişler ve nihayet *Keşfü’z-zunûn* en güzel bir cild ve en mükemmel bir dizgi ile çıkmıştır.

II- Bazı Hatıralar

Arkadaşımız, karşısına çıkan her kaçak bilgiyi kendi *Keşfü’z-zunûn* nüshasına kaydeder; kataloglarda karşılaştığı her yanlış derhal düzeltirdi. Bunun örneklerinden bazıları şunlardır:

A- Başka Müellife Nisbet Edilen Bir Kitabın Gerçek Müellifini Tespit Etmesi

Beyazıt Meydanı’ndaki Umûmî Kütüphane’nin kataloğunun,¹⁵ Şeyh-i Ekber’i¹⁶ redde dair Sa’d et-Teftâzânî’ye¹⁷ nisbet edilen basılı bir kitabı zikrettiğini görürsün.¹⁸ Bir de bakarsın üstâd onun kenarına şunları yazmış:

- 13 Kilisli Muallim Rifat (Bilge) Bey (Kilis 1874 – Ankara 22 Şubat 1953): “Filolog, Türk dili ve edebiyatı araştırmacısı, kitâbiyat uzmanı, eğitimci”. Hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Ömer Faruk Akün, “Kilisli Rifat Bilge”, *DİA*, XXVI, 18-22.
- 14 Arapgirli Hüseyin Avni (Karamehmetoğlu) Efendi (Malatya-Arapgir 1864 – İstanbul 1954): “Son devir din âlimi, huzur dersleri mukarriri, dersiâm”. Hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Metin Yurdagür, “Arapgirli Hüseyin Avni”, *DİA*, III, 329-331.
- 15 Makalenin aslında: “Ebû Yezîd Meydanı’ndaki Sultan Hamîd Genel Kütüphanesi’nin Fihristi” (فهرس المكتبة العامة الحميدية في ميدان أبي يزيد). Eserin bahsedilen katalogdaki yeri için bkz. *Kütübhâne-i Umûmî Defteri*, İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, ty, s. 141 (“*Risâletü’l-Vahdeti’l-vücûd*”, Aded-i umûmî: 2890; Sıra numarası [Akâid Kelâm]: 75).
- 16 Şeyh-i Ekber: Muhyiddîn Muhammed b. Alî b. Muhammed el-Arabî et-Tâî el-Hâtimî (Endülüs-Mürsiye 17 Ramazan 560/28 Temmuz 1165 – Dımaşk 22 Rebülâhîr 638/10 Kasım 1240). “Tasavvuf ve İslâm düşünce tarihinde büyük etkileri bulunan sûfî müellif”. Hayatı, eserleri ve görüşleri hakkında bilgi için bkz. M. Erol Kılıç vd., “İbnü’l-Arabî, Muhyiddin”, *DİA*, XX, 493-522.
- 17 Sa’d et-Teftâzânî: Sa’düddîn Mes’ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî el-Horâsânî et-Teftâzânî eş-Şâfiî (Horasan-Teftâzân Safer 722/Şubat 1322 – Semerkand 792/10 Ocak 1390). “Çok yönlü âlim”. Hayatı, eserleri ve görüşleri hakkında bilgi için bkz. Şükrü Özen, “Teftâzânî”, *DİA*, XL, 299-308.
- 18 Sa’düddîn et-Teftâzânî, “Risâle fi vahdeti’l-vücûd”, *Hâzihî Mecmûatü resâil fi vahdeti’l-vücûd li-Sa’diddîn et-Teftâzânî ve li-Alî el-Kârî* (هذه مجموعة رسائل في وحدة الوجود لسعد الدين التفتازاني) (وإعلي الفاري), İstanbul: Ali Bey Matbaası, 1294, s. 2-47.
Eser yüksek lisans tezi olarak dirâse ve tahkik edilmiştir: ‘Alâüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Muhammed el-Buhârî el-Hanefî, *Fâdhâtü’l-mülhûdîn ve nâsıhatü’l-muvahhûdîn* (فأصحة الموحدين وناصحة الموحدين), (thk. Muhammed İbrâhîm el-Avadî), Mekke:

- “Bu eser, Sa‘d’ın değil; onun öğrencilerinden olan Alâ’ el-Buhârî’nindir.¹⁹ Filanca numarada kayıtlıdır.²⁰ Eski bir hat iledir. Kitabın adı: *Fâdihatü ’l-mülhidîn* (قَالَ السَّعْدُ) dir.²¹ Neşreden,²² musannifin kitabın ortalarındaki «شَرَحَ الْمَقَاصِدِ» فِي = Sa‘d, *Şerhu ’l-Makāsıd*’da şöyle dedi²³ sözünü değiştirip «شَرَحَ الْمَقَاصِدِ» قُلْتُ فِي = *Şerhu ’l-Makāsıd*’da şöyle dedim²⁴ şekline çevirmişdir.”²⁵

Ümmü’l-Kurâ Üniversitesi, ed-Da‘ve ve Usûlüddîn Fakültesi, Akîde Bölümü, 1414 (1993-1994).

- 19 Alâ’ el-Buhârî: Ebû Abdillâh Alâüddîn Muhammed b. Muhammed b. Muhammed el-Buhârî el-Acemî el-Hanefî (Bilâd-i Acem 779/1377 – Dımaşk 841/1438). Hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Sehâvî, Şemsüddîn Muhammed b. Abdirrahmân es-Sehâvî, *ed-Dav’ü ’l-lâmi’ li-ehli ’l-karni ’t-tâsi*, 1. baskı, Beyrut: Dâru’l-Cil, 1412/1992, IX, 291-294; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu’cemü ’l-müellifin terâcimü musannifi ’l-kütübi ’l-‘Arabîyye*, 1. baskı, Beyrut: Müessesetu’r-Risâle, 1414/1993, III, 688.
- 20 Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Beyazıt Bölümü, nr. 3445. Eserin bahsedilen katalogdaki yeri için bkz. *Kütübhâne-i Umûmî Defteri*, s. 167 (“*Fâdihatü ’l-mülhidîn*”, Aded-i Umûmî: 3445; Sıra numarası [Tasavvuf]: 165).
- 21 Müellifin ferağ kaydına göre 834/1431 yılında telifi tamamlanan eserin, Türkiye kütüphanelerinde, bazıları yanlış olmakla birlikte, pek çok nüshasının kaydı bulunmaktadır. Meselâ: Atıf Efendi Kütüphanesi, Atıf Efendi Bölümü, nr. 1269 (vr. 1b-31b. Matbu nüshadaki gibi tahrif edilmiş); Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Beyazıt Bölümü, nr. 3445, 7889; Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya Bölümü, nr. 1971 (vr. 1b-68b), Laleli Bölümü, nr. 3679 (vr. 1b-45a), Reşid Efendi Bölümü, nr. 1437 (vr. 312b-344a), Şehid Ali Paşa Bölümü, nr. 1380 (vr. 68b-93b), Şehid Ali Paşa Bölümü, nr. 2734 (vr. 13a-38b); Nuruosmaniye Kütüphanesi, nr. 3903 (vr. 20b-41a. İsmâil b. en-Nâblusî’ye ait 993/1585 yılında yazılmış bir eser. Yanlışlıkla müellifimize nisbet edilmiş); Murat Molla Kütüphanesi, Murad Molla Bölümü, nr. 331 (vr. 1b-27b. Matbu nüshadaki gibi tahrif edilmiş).
- 22 Eserin tahrifini neşredene yüklemek pek isabetli görünmemektedir. Zira tespit edebildiğimiz kadarıyla iki yazma nüsha (Atıf Efendi Kütüphanesi, Atıf Efendi Bölümü, nr. 1269, vr. 1b-31b; Murat Molla Kütüphanesi, Murad Molla Bölümü, nr. 331, vr. 1b-27b, istinsah tarihi: 1138/1725) da matbu nüsha gibi tahrif edilmiştir ki bunların matbu nüshanın esas olma ihtimali vardır.
- 23 İbare, Kevserî’nin hatırladığı şekilde olmayıp şu şekildedir: (كَمَا قَالَ خَتْمُ الرَّاسِخِينَ فِي الْعِلْمِ سَعْدُ: «شَرَحَ الْمَقَاصِدِ» ... (الْمَلَّةُ وَالَّذِينَ التَّقَاتَرَانِي تَعَمَّدَهُ اللَّهُ بِرَحْمَتِهِ فِي «شَرَحَ الْمَقَاصِدِ» ...)). (Meselâ bkz: Alâüddîn el-Buhârî, *Fâdihatü ’l-mülhidîn ve nâsihatü ’l-muvahhidîn*, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya Bölümü, nr. 1971, vr. 47).
- 24 İbare, Kevserî’nin hatırladığı şekilde olmayıp şu şekildedir: (... وَنَحْنُ كَمَا قُلْنَا فِي «شَرَحَ الْمَقَاصِدِ» ...). Teftâzânî, “Risâle fi vahdeti ’l-vücûd”, *Hâzihî Mecmûatü resâil fi vahdeti ’l-vücûd li-Sa’iddîn et-Teftâzânî ve li-Âli el-Kârî*, s. 32.
- 25 Kevserî’nin, İsmail Sâib Sencer’in ifadelerini aklında kaldığı kadarıyla özetleyerek aktardığı anlaşılmaktadır. Adı geçen matbu mecmûanın Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Beyazıt Bölümü, nr. 2890’da kayıtlı nüshasının iç kapağı ile 2. ve 32. sayfalarında birtakım Arapça notlar görül-

B- Hakkında Fazla Bilgi Bulunmayan Bir Müellifin Hayatını Araştırması

Harb-i umûmî²⁶ esnasında bir medreseyi açmak için Kastamonu'ya gitmiştim. Orada nâdir yazmalardan, 6. asır ricâlinden Ebû'l-Alâ' Sâ'id b. Ahmed b. Ebî Bekr er-Râzî'ye²⁷ ait *el-Cem' beyne'l-fetvâ ve'l-takvâ fî mühimmâti'd-dîni ve'd-dünyâ* (الْجَمْعُ بَيْنَ الْفَتَوَى وَالْتَقْوَى فِي مُهِمَّاتِ الدِّينِ وَالْدُنْيَا) adlı kitabı iki cild halinde gördüm.²⁸ Kitap, burada izahı uzun sürecek hârika bir düzenle, ilim,

mektedir. Bu notların İsmâil Sâib Sencer tarafından yazıldığı veya yazdırıldığı anlaşılmaktadır. Hem merhûmun Arapça üslûbunu göstermesi hem de konunun daha iyi anlaşılması bakımından o notları aynen nakletmek istiyoruz:

1- İç kapakta mecmûanın adının yer aldığı parantez arasındaki bir satırlık ibarenin üstü çizilerek, yukarıda aşağıya sayfanın yarısından fazlasını dolduracak şekilde şunlar yazılmış (s. 1): بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ. عَلِمْتُ -أَيْهَا النَّاطِرُ فِي هَذِهِ الْمَجْمُوعَةِ- أَنَّ الرَّسَالَةَ الْأُولَى مِنْهَا لَيْسَتْ مِمَّا أَلْفَهُ الْمُؤَلِّى السَّعْدُ رَحِمَهُ اللَّهُ تَعَالَى الْمُتَوَفَّى سَنَةَ ٧٩٢، فَلَا تُغْتَرُّ بِبِنَسَبِهَا إِلَيْهِ، بَلْ: هِيَ تَأْلِيْفُ الْعَلَاءِ الْبُخَارِيِّ ثُمَّ الْمِصْرِيِّ الْمُتَوَفَّى سَنَةَ ٨٤١، وَأَسْمَهَا: «فَاضِحَةُ الْمُلْحِدِينَ وَنَاصِحَةُ الْمُؤَحِّدِينَ» كَمَا فِي «كَشْفِ الطَّنُونِ». وَإِنْ أَرَدْتَ إِزَالَةَ الشُّكِّ عَنكَ بِالْكَلْبَةِ فِي تَحْقِيقِ هَذِهِ النَّسَبَةِ: فَرَاجِعْ إِلَى نَوْمَرَةَ «١٦٥» [مِنْ فِئْمِ التَّصَوُّفِ، وَالْعَدَدُ الْعُمُومِيُّ: ٣٤٤٥] فِي الْكُتُبِخَانَةِ الْعُمُومِيَّةِ هَذِهِ، فَإِنَّكَ مَتَى تَقَابِلَ هَذِهِ بِتِلْكَ: تَرَاهَا عَيْنَهَا، وَهِيَ نَسْخَةٌ كُتِبَتْ فِي يَوْمِ الْخَمِيْسِ مِنْ صَفَرِ سَنَةِ ٩٩٧ بِحَلَبِ، وَكَيْفَ تَنْسَبُ هَذِهِ الرَّسَالَةَ إِلَى الْمُؤَلِّى سَعْدِ الدِّينِ، وَمَوْلَاهَا يُقَالُ فِي هَذِهِ الرَّسَالَةِ عَن شَرْحِهِ عَلَى «الْمَقَاصِدِ»؟! حَيْثُ يَقُولُ فِي الرَّسَالَةِ: «وَنَحْنُ كَمَا قَالَ خَتْمُ الرَّاسِيخِينَ فِي الْعِلْمِ سَعْدُ الْمِلَّةِ وَالَّذِينَ التَّقَاتَارِئِي تَعَمَّدَهُ اللَّهُ بِرَحْمَتِهِ فِي «شَرْحِ الْمَقَاصِدِ»- عَلَى سَاجِلِ التَّمْنِي نَعْتَرِفُ...» كَمَا تَرَى فِي الْوَرَقَةِ الْمُرَقَّمَةِ بَعْدَ «١٥» مِنْ «فَاضِحَةُ الْمُلْحِدِينَ» عِنْدَ الْمُرَاجَعَةِ إِلَى نَوْمَرَةَ «١٦٥»، وَفِي هَذِهِ النَّسْخَةِ الْمَطْبُوعَةِ إِلَى الصَّفْحَةِ الْمُرَقَّمَةِ بَعْدَ «٣٢»، وَلَكِنْ الشَّخْصَ الَّذِي صَارَ سَبَبًا لِطَبْعِهَا لَمَّا افْتَرَى أَوْلَا فِي النَّسَبَةِ، وَأَرْتَكِبُ تَغْيِيرَهَا: غَيْرَ أَيْضًا هَذَا النُّقْلَ (عُنْهُ كَلِّ ذَلِكَ تَرْوِجًا لِلرَّسَالَةِ، وَزَادَ وَتَقَصَّ لِنَلَّا يَظْهَرُ كِتَابُهُ).

2- Mukaddimedede, Teftâzânî'nin ağızından ilave edilen altı satırlık ibarenin üstü çizilerek kenarına şunlar yazılmış (s. 2): (هَذِهِ الْأَنْسَطُرُ الْمَضْرُوبَةُ عَلَيْهِا: مِنْ زِيَادَاتِ الطَّابِعِ. فَتَنْبَهُ).

3- Risalenin ikinci yarısında, Teftâzânî'nin *Şerhu'l-Makâsîd* adlı eserinden nakil yapılan ibarenin üstü çizilerek şunlar yazılmış (s. 32): عَلِمْتُ أَنَّ الشَّخْصَ الَّذِي سَعَى لِطَبْعِ هَذِهِ الْمَجْمُوعَةِ (كَمَا: غَيْرَ نِسْبَةِ الرَّسَالَةِ مِنْ مَوْلَاهَا عَلَاءِ الدِّينِ الْبُخَارِيِّ إِلَى سَعْدِ الدِّينِ التَّقَاتَارِئِي- غَيْرَ بَعْضِ الْمَوَاضِعِ الَّتِي يَظْهَرُ كِتَابُهُ وَاقْتِرَاءَهُ، وَمِنْهَا: هَذَا الْمَوْضِعُ، وَكَانَ الْأَصْلُ هَكَذَا: «وَنَحْنُ كَمَا قَالَ خَتْمُ الرَّاسِيخِينَ فِي الْعِلْمِ سَعْدُ الْمِلَّةِ (وَالَّذِينَ التَّقَاتَارِئِي تَعَمَّدَهُ اللَّهُ بِرَحْمَتِهِ فِي «شَرْحِ الْمَقَاصِدِ»- عَلَى سَاجِلِ التَّمْنِي نَعْتَرِفُ...» إلخ. فَتَنْبَهُ).

26 Harb-i Umûmî: Birinci Dünya Savaşı: 1914-1918.

27 Kureşî, Ebû Muhammed Muhyiddîn Abdülkâdir b. Muhammed el-Kureşî el-Mısrî (ö. 775/1373), *el-Cevâhiru'l-mudıyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, (nşr. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv), 2. baskı, Kahire: Hecker, 1413/1993, II, 259, no: 651; Temimî, Takıyyüddîn b. Abdülkâdir et-Temimî ed-Dârî el-Gazzî el-Mısrî el-Hanefî (ö. 1010/1601), *et-Tabakâti's-seniyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, (nşr. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv), 2. baskı, Kahire: Hecker, 1410/1989, IV, 78, no: 970; Kâtib Çelebi (Hacı Halife), Mustafa b. Abdullah (ö. 1067/1657), *Süllemü'l-vusûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*, (nşr. Mahmud Abdülkâdir el-Arnâût), İstanbul: IRCICA, 2010, II, 171, no: 2067; a. mlf., *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütübi ve'l-fünûn*, I, 611 (“*Cevâmiu'l-fikh* [الْفُحُوقُ]”), II, 1386 (“*Kitâbu'l-ahsâb ve'l-ensâb* [كِتَابُ الْأَحْسَابِ وَالْأَنْسَابِ]”). Bu zikredilen kaynakların hiçbirinde müellifin ve iki kitabının adları dışında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

28 Kevserî, *Te'nîbü'l-Hatîb* adlı kitabında, bu eserini müellif nüshasının Kastamonu'da Nu'mâniye Medresesi Kütüphanesinde iki cild hâlinde bulunduğunu belirtmektedir (Kevserî, *Te'nî-*

amel ve ahlâkın kısımlarını ihtivâ ediyor; bu imamın görüşünü fetvânın gereği, şu imamın görüşünü takvânın gereği kabul etmek suretiyle, imamların ihtilafli görüşlerini uzlaştırıyor.

Üstâda müellifinin biyografisini sordum;

- “Onun biyografisi hakkında *el-Cevâhiru 'l-mudiyye*’dekinden²⁹ fazla bir şey bilmiyorum”, dedi.

Bunun üzerine kitabın müellifini anlatmaya ve şunları söylemeye başladım:

- “O, Nûreddîn eş-Şehîd³⁰ zamanında Rakka’daki³¹ Hanefî Medresesi’nde müderris idi. Kitabı 570 (1174-75) yılında yazdı. Ebü’n-Necîb es-Sühreverdî’ye³² yetiştirdi. İlmî, Bağdâd’daki Nizâmiye Medresesi’nin müderrisi Şerefüddîn ed-Dîmaşkî’den³³ aldı. *en-Nâfi*’ (النَّافِعُ) adlı eserin sahibinden (Sâhibü’n-Nâfi)’³⁴ fıkıh

bü'l-Hatîb alâ mâ sâkahû fi tercemeti Ebi Hanîfete mine 'l-ekâzib, Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1401/1981, s. 25). Eserin 1. cildi günümüzde Kastamonu Yazma Eser Kütüphanesi’nde KHK935 demirbaş numarasıyla kayıtlıdır (Süleymaniye Kütüphanesi’nde CD’sine ulaşılabiliyor). Fakat eserin 2. cildi olması gereken bir sonraki demirbaş numarasında farklı bir eser kayıtlı.

29 Kureşî, *el-Cevâhiru 'l-mudiyye*, II, 259, no: 651.

30 Nûreddîn eş-Şehîd: Ebü'l-Kâsım (Ebü'l-Muzaffer) el-Melikü'l-Âdil eş-Şehîd Nûreddîn Mahmûd Zengî b. İmâdiddîn Zengî b. Kasîmiddevle Aksungur (Halep 17 Şevval 511/11 Şubat 1118 – Dîmaşk 11 Şevval 569/15 Mayıs 1174). “Dîmaşk ve Halep atabegi (1146-1174)”. Hayatı ve faaliyetleri hakkında bilgi için bkz. Bahattin Kök, “Nûreddin Zengî, Mahmûd”, *DİA*, XXXIII, 259-262.

31 Rakka (الرَّقَّة): “Kuzey Suriye’de tarihî bir şehir”. Bilgi için bkz. Gülay Ögün Bezer, “Rakka”, *DİA*, XXXIV, 432-433.

32 Ebü’n-Necîb es-Sühreverdî: Ebü’n-Necîb Ziyâüddîn Abdülkâhîr b. Abdillâh b. Muhammed b. Ammûye el-Bekrî es-Sühreverdî (İran-Sühreverd 490/1097 civarı – Bağdat 563/1168). “Süfî, fakîh ve muhaddis”. Hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Reşat Öngören, “Sühreverdî, Ebü’n-Necîb”, *DİA*, XXXVIII, 35-36.

33 Şerefüddîn ed-Dîmaşkî: Ebü'l-Mehâsin Şerefüddîn Yûsuf b. Abdillâh (Ramazân) b. Bündâr ed-Dîmaşkî (Dîmaşk 490/1097 – Hûzistân 563/1168). Şâfiî fukahâsından, Bağdat Nizâmiye Medresesi müderrisi. Hayatı hakkında bilgi için bkz. Zehebî, Ebü Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dîmaşkî (ö. 748/1348), *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, (nşr. Şuayb el-Arnaût – Muhammed Naîm el-Araksûsî), 1. baskı, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1405/1985, XX, 513-514, no: 328; İbn Kâdî Şühbe, Ebü's-Sıdk Takıyyüddîn Ebü Bekr b. Ahmed b. Muhammed el-Esedî ed-Dîmaşkî (ö. 851/1448), *Tabakâtü 'ş-Şâfiyye*, (nşr. Abdülâlim Hân), Haydarâbâd: Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmâniyye, 1399/1979, II, 24-25, no: 320.

34 Sâhibü'n-Nâfi: Ebü'l-Kâsım Nâsirüddîn Muhammed b. Yûsuf b. Muhammed b. Alî el-Hüseynî el-Medenî es-Semerkandî (ö. Semerkant 556/1161). “Hanefî fakîhi”. Hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Ahmet Özel, “Semerkandî, Muhammed b. Yûsuf”, *DİA*, XXXVI, 479-480. Eserin tam adı: *el-Fikhü'n-nâfi* (الفِخْهُ النَّافِعُ) veya *en-Nâfi 'fi'l-furû* (النَّافِعُ فِي الْفُرُوعِ) şeklinde geçmekte olup tahkik edilerek üç mücellled halinde basılmıştır (Semerkandî, *el-Fik-*

öğrendi. Usûle dâîr *Hulâsatü'l-Mîzân* (خُلَاصَةُ الْمِيزَانِ) ve muhâdarâta dâîr *Nedîmü'l-ümerâ* (نَدِيمُ الْأُمَرَاءِ) onun eserlerindedir.”

Hemen ayağa kalktı, *Keşfü'z-zunûn* nüshasını getirdi ve şöyle dedi:

- “Dr. Reşer’in,³⁵ aralarında bu müellifin *Makâmât*’ı da olmak üzere, birçok edîbe ait *Makâmât*ları basması³⁶ vesîlesiyle bu müellifi araştırıyorduk. Bu zâtın *Makâmât*’ı, *Makâmâtü'l-Hanefî* (مَقَامَاتُ الْحَنَفِيِّ) adıyla Fâtih Kütüphanesinde kayıtlıdır.³⁷ Müellif hakkında Muhyiddîn eş-Şehrezûrî’nin³⁸ muâsırı olmasından başka bir şey bilmiyorduk. Sizin muttali olduğunuz kitap sayesinde müellif hakkında pek çok şey öğrenmiş olduk. *Makâmât*’ın müellifi de odur. Zira *Makâmât*’ın hâmişlerinde kendi kitabı *Nedîmü'l-ümerâ*’ya atıfta bulunuyor.”³⁹

Merhûm sevindi; ben de sevindim. Araştırmalarda onun âdeti bu idi.

Allâh ona rahmet eylesin ve kabrinin üzerine rıdvân bulutlarını bol bol ihsân eylesin.

hü'n-nâfi’, [nşr. İbrâhîm b. Muhammed b. İbrâhîm el-Abbûd], 1. baskı, Riyâd: Mektebetü'l-Ubeykân, 1421/2000, toplam 1583 sayfa).

35 Dr. Reşer: Osman Reşer (Oskar Rescher) (Stuttgart 1883 – İstanbul 26 Mart 1972). “Mühtedi Alman şarkiyatçısı”. Hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Sedat Şensoy, “Reşer, Osman”, *DİA*, XXXV, 10-11.

36 Ebü'l-Alâ’ (b.) Ahmed b. Ebî Bekr b. Ahmed er-Râzî vd., *Makâmâtü'l-Hanefî ve İbn Nâkıyâ ve ğayrihimâ* (مَقَامَاتُ الْحَنَفِيِّ وَابْنِ نَاقِيَا وَغَيْرِهِمَا) (nşr. O. Rescher), İstanbul: Matbaa-i Ahmed Kâmil, 1330/1914, 347 s. Müellifimiz Hanefî’nin *Makâmât*’ı ilk sırada (s. 2-115) yer almakta olup onunla birlikte kitapta çeşitli müelliflere ait on *Makâmât* bulunmaktadır. Müellifimizin *Makâmât*’ında her bir makâmame sonunda, o makâmeme geçen garib kelimelerin açıklandığı bölümler, matbu nüshada dipnota kaydırılmış, böylece müellifin ifâdeleriyle nâşirin ifadelerinin karışmasına sebep olunmuştur. Ayrıca müellifin adı yazma nüshada “Ebü'l-Alâ’ b. Ahmed” şeklinde olmasına rağmen, matbu nüshada “b.” kelimesi düşürülerek “Ebü'l-Alâ’ Ahmed” şeklinde verilmiştir.

37 Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih Bölümü, nr. 4109 (Kütüphane kaydında müellif adı olarak eserin ithâf edildiği Muhyiddîn eş-Şehrezûrî gösterilmektedir).

38 Makalenin aslında: “Şems eş-Şehrezûrî” (لِلشَّمْسِ الشَّهْرَزُورِيِّ). Doğrusu yukarıda da verdiğimiz gibi, müellifin eseri ithâf ettiği Muhyiddîn eş-Şehrezûrî olmalıdır (Hanefî, “Makâmâtü'l-Hanefî”, *Makâmâtü'l-Hanefî ve İbn Nâkıyâ ve ğayrihimâ*, s. 2).

Muhyiddîn eş-Şehrezûrî: Ebû Hâmid Muhyiddîn Muhammed b. Muhammed b. Abdillâh b. el-Kâsım eş-Şehrezûrî (519-586/1125-1190). Şâfiî fukahâsından, Halep ve Musul kadısı. Hayatı hakkında bilgi için bkz. İbn Kâdî Şühbe, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, II, 53-54, no: 344; Ziriklî, Hayruddîn ez-Ziriklî, *el-A'lâm kâmusü terâcim li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ' mine'l-Arab ve'l-müsta'ribîn ve'l-müsteşrikîn*, Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 2002, VII, 25-26.

39 Hanefî, *Makâmâtü'l-Hanefî*, s. 8, dipnot: 1. Müellif hâşiyelerinde iki eserine daha atıfta bulunuyor: 1- *er-Risâletü'l-mecdiyye fi'l-'ibâdâti's-şer'iyye* (الرسالة المجدية في العبادات الشرعية) (s. 27, dipnot: 4); 2- *es-Sevânih* (السوانح) (s. 32, dipnot: 3).

Kaynakça

Ahmed Hayrî, “el-İmâm el-Kevserî”, *Makâlâtü'l-Kevserî*, Kahire, el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türas, 1420/1999.

Akün, Ömer Faruk, “Kilisli Rifat Bilge”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXVI, 2002.

Alâ' el-Buhârî, Alâüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Muhammed el-Buhârî el-Hanefî, *Fâdihatü'l-mülhidîn ve nâsihatü'l-muvahhidîn*, thk. Muhammed İbrâhîm el-Avadî, Mekke, Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, ed-Da've ve Usûlüddîn Fakültesi, Akîde Bölümü, 1414 (1993-1994).

Bezer, Gülay Öğün, “Rakka”, *DİA*, XXXIV, 2007.

Bilgin, Azmi, “İsmail Saib Sencer”, *DİA*, XXIII, 2001.

Duman, Hasan, “Beyazıt Devlet Kütüphanesi”, *DİA*, VI, 1992.

Eyice, Semavi, “Beyazıt II Camii ve Külliyesi”, *DİA*, VI, 1992.

Gökyay, Orhan Şaik, “Kâtib Çelebi”, *DİA*, XXV, 2002.

Gürlek, Dursun, “Kütüphanedeki Kütüphâne: İsmâil Sâib Sencer (1871-1940)”, *Ayaklı Kütüphâneler*, 10. bs., İstanbul, Kubbealtı Neşriyat, 2013.

Hanefî, Ebû'l-Alâ' (b.) Ahmed b. Ebî Bekr b. Ahmed er-Râzî - vd., *Makâmâtü'l-Hanefî ve İbn Nakıya ve ğayrihimâ*, nşr. O. Rescher, İstanbul, Matbaa-i Ahmed Kâmil, 1330/1914.

İbn Kādî Şühbe, Ebü's-Sıdk Takıyyüddîn Ebû Bekr b. Ahmed b. Muhammed el-Esedî ed-Dımaşkı, *Tabakâtü'ş-Şâfiyye*, nşr. Abdülalîm Hân, Haydarâbâd, Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmâniyye, 1399/1979.

İhsanoğlu, Ekmeleddin, “Dârülfünun”, *DİA*, VIII, 1993.

İpşirli, Mehmet, “Dersiâm”, *DİA*, IX, 1994.

Kara, İsmail, “Yaltkaya, Mehmet Şerefettin”, *DİA*, XLIII, 2013.

Kâtib Çelebi (Hacı Halife), Mustafa b. Abdullah, *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütübi ve'l-fünûn*, nşr. Şerefettin Yaltkaya-Kilisli Rifat Bifat Bilge, İstanbul, Maarif Matbaası, 1941.

_____, *Süllemü'l-vusûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*, nşr. Mahmud Abdülkâdir el-Arnâût, İstanbul, IRCICA, 2010.

Kehhâle, Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn terâcimu musannifi'l-kütübi'l-'Arabîyye*, 1. bs., Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 1414/1993.

Kevserî, Muhammed Zâhid el-Kevserî, “Fakîdü'l-ilm: el-Allâme İsmâil

Sâib Sencer” *Makâlâtü'l-Kevserî*, Kahirei el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 1414/1994.

_____, *Te'nîbü'l-Hatîb alâ mâ sâkahû fî tercemeti Ebî Hanîfete mine'l-ekâzîb*, Beyrut, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1401/1981.

Kılıç, M. Erol - vd., “İbnü'l-Arabî, Muhyiddin”, *DİA*, XX, 1999.

Kök, Bahattin, “Nüreddin Zengî, Mahmûd”, *DİA*, XXXIII, 2007.

Kureşî, Ebû Muhammed Muhyiddîn Abdülkâdir b. Muhammed el-Kureşî el-Mısrî, *el-Cevâhiru'l-mudîyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, nşr. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv, 2. bs., Kahire, Hecer, 1413/1993.

Kutluer, İlhan, “Keşfü'z-Zunûn”, *DİA*, XXV, 2002.

Kütübhâne-i Umûmî Defteri, İstanbul, Mahmud Bey Matbaası, ty.

Mardin, Ebül'ulâ, “İstanbul İsmâil Sâib Efendi”, *Huzur Dersleri*, nşr. İsmet Sungurbey, İstanbul, İsmail Akgün Matbaası, 1951 (I), 1966 (II-III).

Muhammed Zâhid el-Kevserî Hayatı-Eserleri-Tesirleri, haz. Necdet Yılmaz, İstanbul, Seha Neşriyat, 1996.

Öngören, Reşat, “Sühreverdî, Ebü'n-Necîb”, *DİA*, XXXVIII, 2010.

Özel, Ahmet, “Semerkandî, Muhammed b. Yûsuf”, *DİA*, XXXVI, 2009.

Özen, Şükrü, “Teftâzânî”, *DİA*, XL, 2011.

Sehâvî, Şemsüddîn Muhammed b. Abdîrahmân es-Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi' li-ehli'l-karni't-tâsi'*, 1. bs., Beyrut, Dâru'l-Cîl, 1412/1992.

Semerkandî, Ebü'l-Kâsım Nâsirüddîn Muhammed b. Yûsuf b. Muhammed b. Alî el-Hüseynî el-Medenî es-Semerkandî, *el-Fikhü'n-nâfi'*, nşr. İbrâhîm b. Muhammed b. İbrâhîm el-Abbûd, 1. bs., Riyâd, Mektebetü'l-Ubeykân, 1421/2000.

Şensoy, Sedat, “Reşer, Osman”, *DİA*, XXXV, 2008.

Teftâzânî, Sa'düddîn et-Teftâzânî, “Risâle fî vahdeti'l-vücûd”, *Hâzihî Mecmûatü resâil fi vahdeti'l-vücûd li-Sa'diddîn et-Teftâzânî ve li-Alî el-Kârî*, İstanbul, Ali Bey Matbaası, 1294.

Temîmî, Takıyyüddîn b. Abdîlkâdir et-Temîmî ed-Dârî el-Gazzî el-Mısrî el-Hanefî, *et-Tabakâtü's-seniyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, nşr. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv, 2. bs., Kahire, Hecer, 1410/1989.

Uluslararası Düzceli M. Zâhid Kevserî Sempozyumu Bildirileri, Düzce, 24-25 Kasım 2007.

Yavuz, Yusuf Şevki – Sifil, Ebubekir, “Zâhid Kevserî”, *DİA*, XLIV, 2013.

Yurdağür, Metin, “Arapkirli Hüseyin Avni”, *DİA*, III, 1991.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, nşr. Şuayb el-Arnaût – Muhammed Naîm el-Araksûsî, 1. bs., Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 1405/1985.

Ziriklî, Hayruddîn ez-Ziriklî, *el-A'lâm kâmusü terâcîm li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ' mine'l-Arab ve'l-müsta'ribîn ve'l-müsteşrikîn*, Beyrut, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 2002.